

JAN MACKŮ

KRITICKÝ REALISMUS A STRUKTURALISMUS

K desátému výročí smrti Inocence Arnošta Bláhy (1879–1960)

Rostoucí zájem o strukturalismus ve filosofii a ve vědě podněcuje rovněž ke zkoumání vývoje strukturně funkčního pojetí jevů v naší zemi. Z výsledků dosavadních historických studií vyplývá, že se systémové myšlení vyvíjelo v některých vědních oborech ústrojně z tradice české vědy a filosofie, oplodňované podněty evropského myšlení příslušného dějinného období.¹ O tom svědčí i dílo *Arnošta Bláhy*, který vytvořil svéráznou variantu strukturalistického sociologického systému.

Sledujeme-li vývoj Bláhovy sociologické metody a teorie od prvních formulací jeho pojetí „kritického realismu“ jako sociologického směru (*Kritický realism v sociologii*, Česká mysl, 1913) přes *Filosofii mravnosti* (1922) a *Sociologii dětství* (1927) až k *Sociologii inteligence* (1937) a *Sociologii* (1968), můžeme studovat vývoj řešení četných otázek, z nichž některé jsou dosud živé a jsou předmětem sporů i v soudobé logice vědy. Patří k nim zvláště problematika vztahu jedince a společnosti, stanovení specifičnosti společenských jevů, přípustnost hodnotících soudů ve vědecké teorii, vztah strukturalismu a historismu, funkcionalismu a konflik-tualismu atd.²

V tomto příspěvku chceme naznačit některé stránky vývoje Bláhovy interpretace kritického realismu v souvislosti s vývojem „klasického“ českého strukturalismu.

I

„Prvé desetiletí našeho století, do něhož spadají počátky sociologické práce Bláhovy, stojí ve znamení úsilí o plné osamostatnění a zvědeckění sociologie, zvláště co do specifičnosti jejího vědního oboru a co do specifičnosti její vlastní metody. V evropské sociologii ztělesňuje toto úsilí na prvním místě *Emil Durkheim*, zakladatel a hlava francouzské školy sociologické. České myšlení sociologické téže doby představuje T. G. Ma-

¹ Otázkami vývoje strukturalismu v české filosofii a v jednotlivých vědách se zabývali specialisté na konferenci „O strukturalismu a historismu“, konané v květnu 1968 v Brně. Příspěvky přináší *Filosofický časopis* 1969, č. 1.

² Jan Macků, *Główne tendencje rozwojowe socjologii czechosłowackiej*, *Studia socjologiczne* 1968, No. 3–4.

saryk. V obou těchto osobnostech koření se sociologické dílo Bláhovo, vycházející z nejlepších vědeckých tendencí své doby a zpracovávající je svým vlastním kritickým způsobem. Je to právě *Bláhův kritický realismus v sociologii*, jak jej nejprve soustavně vyjádřil ve stejnojmenném článku v České mysli (roč. XIV, 1913).“

Tato slova *Bruno Zwickera*³ výstižně charakterizují zdroje kritického realismu, jako specifického směru v české sociologii. Říkáme „v české sociologii“ nejen proto, že tento směr vyrůstal noeticky z Masarykovy filosofie synergismu a byl formulován Arnoštem Bláhou, ale zvláště proto, že termín „kritický realismus“ pro označení sociologického směru užívali pouze někteří čeští sociologové a část jimi ovlivněných slovenských sociologů, jmenovitě *Anton Štefánek*.⁴

Z konstatování, že termín „kritický realismus“ byl používán pro označení sociologického směru jedině v české sociologii, vyplývají četné otázky. Bylo zavedení tohoto v podstatě noetického pojmu do klasifikace sociologických směrů odpodstatněné? Existoval či existuje sociologický směr nazývaný našimi autory „kritický realismus“ i v sociologickém myšlení jiných národů? Když ano, jak je jinde tento směr nazýván?

Z Bláhových článků publikovaných po jeho návratu z druhého studijního pobytu v Paříži, který se uskutečnil ve školním roce 1908–1909, je zřejmé úsilí o nalezení odpovědi na durkheimovskou otázku, *co je sociální jev* jako specifický předmět sociologie. Nalézt odpověď na tuto otázku není ovšem snadné. Již proto ne, že „sociální jevy“ nemůžeme nikdy — na rozdíl například od hub jako předmětu mykologie — přímo pozorovat, můžeme o nich pouze vypovídat na základě zjišťování důsledků jejich předpokládaného působení na činnosti jednotlivých lidí.

Bláha se s problematikou spatou s pokusy o určení „sociálního jevu“ střetl v době, kdy vrcholil ve Francii *spor Emila Durkheima s Gabrielem Tardem*. Z předmětu jejich sporu vysvítá důvod, proč Bláha použil původně noetický pojem pro název sociologického směru.

Tarde spatřoval „elementární sociální fakty“ v psychických stavech jedince vyvolaných vědomým působením jiného jedince. Tyto psychické stavy může podle jeho názoru vysvětlit „mezimozková psychologie“ (psychologie inter-cérébrale). Tarde výslovně odmítal představu o existenci „skupinového“ či „kolektivního“ vědomí. „Společnost“ pojímal jako soubor vzájemně na sebe působících individuálních vědomí. Durkheim naproti tomu vycházel z úvahy, že sociologie, chce-li být samostatnou vědou, musí mít vlastní předmět zkoumání — odlišný od psychologie. Ve svých *Pravidlech sociologické metody* (1895) se pokusil vymezit „sociální jevy“ jako jevy sui generis, neredukovatelné ani na jevy biologické, ani na jevy individuálně psychologické. Spatřuje je v takových „realitách“, které působí na vědomí jedince „zvnějšku“, a to určitým „tlakem“, jímž „regulují“ individuální jednání lidí. Ve své *Sebevraždě* (1897) přímo píše, že „neexistuje-li nic, kromě individuálního vědomí,

³ Bruno Zwicker (pod pseudonymem Z. Bystrý), *Soustava a metoda, Sociologická revue* 1939, sv. 1, str. 22.

⁴ Jan Macků, *Les tendances principales de la sociologie actuelle en Tchécoslovaquie, Cahiers internationaux de sociologie*, vol. XLV, 1968.

nemůže existovat ani sociologie“. To, co umožňuje existenci sociologie jako relativně samostatné vědy, spatřoval Durkheim v *existenci kolektivního vědomí*. Z tohoto svého hlediska vcelku úspěšně vysvětloval působení morálky, náboženství, vědy atd., jež považoval za „sociální reality“, které lze zkoumat jako jiné „předměty“.

Vzhledem k tomu, že předmětem sporu Durkheima s Tardem – sporu, který vedl k rozlišení dvou velkých proudů provázejících sociologické myšlení dosud, totiž sociologismu a psychologismu – byla otázka existence „společenského“ vědomí, lze považovat zavedení pojmu „kritický realismus“ pro označení směru, který se chce vyvarovat jak krajnosti sociologismu a psychologismu, tak krajnosti „objektivismu“ a „subjektivismu“, vcelku za opodstatněné. Tím spíše, že Tarde výslovně – jak uváděl Bláha v citovaném článku *Kritický realismus v sociologii* – sám srovnával zmíněný spor se sporem *nominalistů a realistů* ve středověké filosofii.

Jiná otázka ovšem je, jak byl tento pojem ve smyslu sociologického směru později interpretován. Budeme si všimát především jeho interpretací v díle Arnošta Bláhy, který z našich sociologů tohoto pojmu používal nejsoustavněji, zvláště ve svých četných studiích o dějinách české sociologie. Bláhovy interpretace kritického realismu nacházíme v našem i zahraničním tisku od roku 1913 až do roku 1948, kdy vyšel jeho rozmnožený text *L'état de la recherche sociologique en Tchécoslovaquie*.

Srovnáváme-li Bláhovy charakteristiky kritického realismu, jak postupně vycházely v jeho statích o vývoji české sociologie, s názory na společnost v jeho sociologických monografiích, zjišťujeme, že se Bláhova interpretace kritického realismu vyvíjela v souladu s vývojem jeho sociologické teorie.

Klíčovými otázkami sociologické metody, k nimž se Bláha stále vracel, byly otázky vztahu jedince a společnosti, subjektivního a objektivního činitele v sociálním dění, psychologie a sociologie. Základ k úspěšnému řešení této stěžejní sociologické problematiky položil Bláha, jak vyzdvihl v citovaném článku Bruno Zwicker, již v kritických úvahách o základních směrech v sociologii, které vyústily v připomínané stati *Kritický realism v sociologii* (1913). Tuto problematiku však uspokojivě vyřešil až ve své *Sociologii dětství* (1927), v níž poprvé operuje s pojmem „sociální situace“.⁵ Bláhovo pojetí „sociální situace“ se výrazně liší od „psychologické“ interpretace tohoto pojmu u *Floriána Znaničského* a je obdobné, i když ne totožné, s *Maussovou* interpretací pojmu „totální sociální jev“.⁶

Pozoruhodné je, že od roku 1927 používal Bláha pojmu „sociální situace“ rovněž při objasnění pojmu kritický realismus:

„Co charakterizuje většinu zástupců současné české sociologie, je okolnost, že vychodiskem jejich myšlení nejsou předpoklady převzaté z jiných věd (např. z mechaniky, antropologie, biologie, psychologie), nýbrž určitá noetická orientace, že totiž především usilují oprostít se od každého aprio-

⁵ Juliána Obrdlíková, *Sociologická teorie I. A. Bláhy, Sociologický časopis* 1968, č. 3, str. 319 a n.

⁶ Arnošt Bláha, *Sociologie, Academia, Praha 1968, str. 12.*

rismu a v důsledku toho i od všeho sociologického zjednodušování, jež záleží v tom, že jevy složitější (sociální) se vysvětlují jevy jednoduššími (mechanickými, organickými, individuálně psychologickými) (. . .). Proto vidíme, že většina českých sociologů se hlásí k tzv. *kritickému realismu*, totiž k onomu sociologickému směru, který vychází z tohoto základního stanoviska, že o povaze sociálního skutečna nic předem nevíme a že nezbytnou podmínkou pro jeho přesné poznání je trpělivé a soustavné pozorování a objektivní kritická analýza. Tímto způsobem se dospěje k poznání, že společenské dění je výslednicí dvou stejně významných faktorů, subjektivního i objektivního, že charakter společenského dění je závislý jednak na individuálních psychičnostech, jež vstupují do sociálního procesu, jednak na objektivní sociální situaci. Neběží tu tedy ani jen o individualismus (psychologismus), ani jen o kolektivismus (sociologismus), nýbrž když mluvíme o individuu a společnosti, jsou to jen dva různé pohledy na totéž skutečno. Tedy vzájemná nástrojnost individua a kolektivu. I jedinec i množství, i genius i masa, i vůdce i lid. Dějiny jsou výslednicí obou těchto faktorů.⁷

Bláha v tomto příspěvku ponechal beze změny své dřívější formulace zaměřené proti redukcionismu, tj. proti „sociologickému zjednodušování“, i formulace vyzdvihující „vzájemnou nástrojnost individua a kolektivu“. Vzhledem k dřívějším⁸ charakteristikám kritického realismu je zde vložena věta, „že charakter společenského dění je závislý jednak na individuálních psychičnostech, jež vstupují do sociálního procesu, jednak na objektivní sociální situaci“.

Bláha tedy charakterizoval kritický realismus pomocí základních kategorií své sociologické teorie, k nimž dospěl v letech 1925—1927. Tím dal ovšem pojmu kritický realismus jiný obsah, než měl původně. To není ovšem to nejdůležitější. V každé obsažné vědě se obsah i rozsah mnohých pojmů v souvislosti s novými poznatky čas od času nově stanoví. Bláha, který zavedl pojem „kritický realismus“ pro označení sociologického směru, měl „autorské“ právo jeho obsah měnit.

Z hlediska tématu našeho příspěvku je pozoruhodné, že *Bláha používá při charakteristice kritického realismu pojmů, které tvoří základ jeho strukturalistické sociologické teorie, to jest „federativního funkcionalismu“*.

II

Význam Arnošta Bláhy v dějinách českého myšlení netkví ovšem v tom, že zavedl — s odvoláním na Masaryka — pojem „kritický realismus“ do klasifikace sociologických směrů. Bláha byl jedním z prvních myslitelů, kteří zastávali strukturně funkční pojetí sociálních jevů, jako jevů *k v a l i t a t i v n ě* odlišných od jevů biologických a individuálně psychologických. Základy systémového, strukturalistickofunkcionálního myšlení, vy-

⁷ Arnošt Bláha, *Česká sociologie, Sociologický časopis* 1908, č. 3, str. 269. Výňatek z rukopisu ukončeného v době druhé světové války.

⁸ Např. Arnošt Bláha, *La sociologie tchèque contemporaine, Revue internationale de sociologie*, Paris 1921.

jádrěného v kategoriích „sociální funkce“ a „řád“, můžeme zjistit již v jeho raných pracích, například ve stati *Předmět sociologie* v České mysli (1919), jak to činí *Josef Zmr*,⁹ i v záznamech jeho universitních přednášek, v nichž nazýval (1921 a 1923) společnost „řád řádů“, tedy termínem, který dnes užívá *C. Lévi-Strauss*.¹⁰

Důsledky Bláhovy osobitě syntézy Durkheimovy sociologické metody a Masarykovy filosofie synergismu¹¹ ovlivnily ovšem jeho funkcionalistické pojetí a přivedly ho k svérázné formulaci strukturalismu. Kladný vliv názorů Emila Durkheima, jednoho ze zakladatelů strukturalismu v moderní sociologii, lze vidět v tom, že Bláha dospěl ke strukturnímu pojmání společnosti dříve, než se rozvinul strukturalismus v naší lingvistikě a estetice a než *J. L. Fischer* vytvořil svou skladebnou filosofii, která je ve své aplikaci v oblasti společenských vztahů v mnoha směrech obsahově, ne tedy terminologicky, blízká Bláhově teorii. Durkheimův vliv lze spatřovat i v tom, že se Bláha vyvaroval krajností psychologismu a individualismu, tak příznačných pro Masarykovu sociální filosofii.

Naopak zase vliv Masarykův zabránil tomu, aby se Bláha stal rigorózním stoupencem Durkheimova sociologického objektivismu. Ve své sociologické teorii totiž přisoudil významné místo *činnorodé aktivitě jedince*.

Bláhův strukturalistický sociologický systém je teorií aktivity a tvořivé praktické činnosti jedinců, uplatňované vždy v konkrétní sociální situaci. Ne náhodou vychází Bláha – na rozdíl od *Emanuela Chalupného* – ze sociálních činností.

Důsledky tvořivé syntézy nejlepších tradic českého myšlení a evropské sociologie možno vidět dále v tom, že Bláhův „*federativní funkcionalismus*“, tato osobitá varianta strukturalismu, netrpí oním formalismem, jako většina soudobých teorií funkcionalistické školy.

Bláha se ovšem důsledně hlásil ke kritickému realismu a dlouho nechtěl používat pro svůj systém jiného názvu. Dokonce ještě v době, kdy se názvy strukturalismus a funkcionalismus stávaly běžné v sociologické literatuře. Proto také ve třicátých letech, když se zakladatelé strukturalismu v kulturní antropologii, *Bronislaw Malinowski* a *Radcliffe-Brown*, dovolávali Durkheima jako svého předchůdce, zdůrazňoval Bláha soulad stanoviska svého pojetí kritického realismu se strukturalismem v díle *Jana Mukařovského*.

Nejnázornějším dokladem tohoto Bláhova hlediska je závěr jeho recenze na Mukařovského práci „*Estetická funkce, norma a hodnota jako sociální fakty*“. Zde Bláha napsal:

„Když sledujeme vývojovou dráhu estetického myšlení Mukařovského od jeho rozborů ‚*Máje*‘ přes rozbor Polákovy ‚*Vznešenosti přírody*‘ až k této knížce, vidíme, že čím dále tím pevněji zakotvuje v pojetí strukturalistickém, jež znamená plodnou syntézu mezi dvěma krajnostmi, krajním estetickým formalismem, který autonomní umělecké dílo příliš izoluje do vzduchoprázdného prostoru, a krajním sociologismem, který by chtěl

⁹ Josef Zmr, *Vývoj českého strukturalního myšlení do roku 1930, Filosofický časopis* 1969, č. 1, str. 72.

¹⁰ Jan Maček, *K vývoji strukturalismu v české filosofii a v humanitních vědách*, Sborník prací fil. fak. Brno B 15 (1968).

¹¹ Arnošt Bláha, *T. G. Masaryk, philosophe du synergisme*, Praha 1923.

na uměleckém díle, nechává se ztráct jeho vnitřní autonomnost, vše vysvětlovat zásahy z vnějšku. *Toto strukturalistické stanovisko také plně odpovídá vyrovnanému myšlení sociologickému, jež my v sociologii nazýváme kritickým realismem.*¹² (Podtrhl J. M.)

Tato slova napsal Bláha v době, kdy již v jiných pracích používal pro svůj sociologický systém názvu „federativní funkcionalismus“. V tomto směru jsou zvláště poučné dvě jeho úvahy uveřejněné v roce 1937 v Sociologické revui: zmíněná již recenze Mukařovského práce a odpověď J. L. Fischerovi na jeho posudek „Sociologie inteligence“.¹³

Bláha hodnotil Mukařovského práci z hlediska svého sociologického systému. Píše doslova: „Je patrné, že myšlenkově bohatá knížka Mukařovského poskytuje i teoretickému sociologovi mnoho podnětů k přemýšlení průhledem do oné konkrétní sociální oblasti, o níž autoritativně vypovídat jsou oprávněni jen odborníci této oblasti. Ale teoretický sociolog může s potěšením konstatovat, že jeho všeobecné these, k nimž se dopracoval pozorováním jiných skutečností, docházejí tu svého autoritativního (protože odborného) ověření.“ V polemice se způsobem, jímž Mukařovský operuje s pojmem „kolektivní vědomí“, Bláha pak vysvětluje svůj názor, přičemž stručně vykládá podstatu svého sociologického pojetí společnosti. Vychází ze „sociální situace“, v níž vznikají „sociální potřeby“, uvažuje o „sociálních činnostech“, „sociálních funkcích“, o vytváření „sociálních norem“, vysvětluje tak vznik „my-cítění“ a „my-myšlení“ atd. Končí svůj výklad slovy: „Tímto strukturně dynamistickým pojetím by snad bylo možno uniknouti příliš statickému (a i metafyzickému) pojmu kolektivního vědomí.“ Přesto však, jak vyplývá z dříve uvedené citace, označil Bláha toto své pojetí sociální termínem „kritický realismus“.

Snad byl k tomu veden právě tím, že značnou část svého příspěvku věnoval výkladu toho jevu, který Mukařovský nazval „kolektivní vědomí“. Šlo tedy o problematiku, která Bláhu přivedla k zavedení pojmu kritický realismus do třídění sociologických směrů. Působila zde nepochybně i síla tradice, kterou Bláha spoluvytvářel, konkrétně snaha odlišit pojmově směr, který odmítá psychologismus i sociologismus. To je ovšem hledisko opodstatněné i při výkladu různých koncepcí strukturalismu. Je známo, že pojmy „struktura“ a „funkce“ mohou být aplikovány jak ve směrech „objektivujících“ i „subjektivujících“, tak ve směrech, které v sociologii bývají označovány názvy „sociologismus“ a „psychologismus“.

V připomínané polemice s J. L. Fischerem Bláha naopak – i když vysvětloval, byť z jiného aspektu, tytéž kategorie svého systému – hájí název „federativní funkcionalismus“. Spor se v tomto případě ovšem netýká problematiky existence „kolektivního vědomí“, ale *hierarchie sociálních funkcí*, přesnější možnosti jejího zdůvodnění. Šlo tedy o otázku přípustnosti hodnocení soudů ve vědě. A proto mělo zdůraznění názvu „federativní funkcionalismus“ svůj význam právě zde.

¹² Arnošt Bláha, *Sociologická revue* 1937, sv. 1+2, str. 245–246.

¹³ J. L. Fischer, *Recenze na Bláhovu Sociologii inteligence, Sociologická revue* 1937, sv. 3 a 4, str. 334–337; I. A. Bláha, *Odpověď J. L. Fischerovi*, tamtéž, str. 338 až 341.

Ať již byly důvody, které vedly Bláhu k tomu, aby v krátkém časovém období použil pokaždé jiného názvu pro svůj sociologický systém, jakékoli, jisté je, že ve své učebnici sociologie, kterou psal v letech druhé světové války a doplňoval počátkem padesátých let, se Bláha bez pojmu „kritický realismus“ zcela obešel. Bláha zde pracuje již výhradně s pojmem „federativní funkcionalismus“. Není sporu o tom, že se tím terminologicky přiblížil názvosloví soudobé sociologie. Zaslouhuje pozornosti, že někteří současní autoři — jmenovitě *Fred E. Katz* a *Jiří Kolaja* — používají též názvu „federace funkcí“ v obdobném smyslu jako Arnošt Bláha.¹⁴ Jiří Kolaja přitom připomíná Bláhovo autorství a jeho primát v zavedení tohoto pojmu ve světové literatuře.

Vzhledem k výše uvedenému je možné vyslovit názor, že Bláhovu interpretaci kritického realismu z konce dvacátých let lze označit za „českou modifikaci strukturalismu v sociologii“, nebo přesněji jako takovou variantu genetického funkcionalismu, v níž je respektován vědomý aktivismus jedince i sociální situace.

To je interpretace, která je svým způsobem blízká i názorům *Karla Marxe*.

Závěrem je možné dodat, že Bláhova varianta „kritického realismu“ je s největší pravděpodobností nejen skutečně první varianta strukturalismu v českém vědeckém myšlení, ale že Bláha svou teorií rovněž ovlivnil rozvoj strukturálně funkčního pojetí i v jiných vědních disciplínách. Významná v tomto směru je výpověď *Karla Horálka*, že stoupenci strukturalismu v lingvistice čerpali četné podněty i z Bláhových sociologických přednášek.¹⁵

Tak vedle podnětů vycházejících z ruské formalistické školy — které se dostalo v současné době významné satisfakce vydáním esejů *Viktora Šklovského*, *Borise Ejchenbauma*, *Jurije Tyňanova* a dalších představitelů této školy v Německé demokratické republice ve sborníku *Sprache und Stil Lenins*¹⁶ — lze mluvit kromě podnětů vyvěrajících z české estetiky (*Hostinský, Zich*) i o dalším českém zdroji strukturalistického myšlení, jímž je dílo Arnošta Bláhy.

LE RÉALISME CRITIQUE ET LE STRUCTURALISME

L'auteur s'occupe de la problématique des relations entre le réalisme critique de Bláha et le structuralisme du Cercle linguistique de Prague (*Roman Jacobson, Jan Mukařovský*).

Le réalisme critique formulé par Arnošt Bláha a trouvé son origine dans une synthèse de la conception sociologique de *Durkheim* et dans la philosophie du synérgisme de *Masaryk*. Cependant, Bláha sut éviter l'objectivisme strict (sociologisme) de l'École durkheimienne et aussi le subjectivisme psychologique de *Masaryk*. Dans son oeuvre scientifique Bláha est arrivé à une conception structurale de la

¹⁴ Fred E. Katz, *Explaining Informal Work Groups in Complex Organizations: the Case for Autonomy in Structure*, in *Administrative Science Quarterly* 1965, (10), pp. 204—223; Jiří Kolaja, *Social System and Time and Space*, Pittsburgh 1969.

¹⁵ Miroslav Grepl, *Brněnská jazykověda a Pražský lingvistický kroužek*, Universitas 1969, č. 3.

¹⁶ Jaroslav Kudrna, *Jazyk a styl V. I. Lenina*, Věda a život 1970, č. 6.

société, dite „*fonctionalisme fédératif*“, que d'après Bláha est identique à sa variante du réalisme critique.

D'après Bláha sa variante du réalisme critique est aussi conforme avec la théorie structurale de Mukařovský. *Jan Mukařovský*, le membre du Cercle linguistique de Prague, a élaboré la théorie du structuralisme dans la domaine esthétique, comme *Roman Jakobson* — aussi le membre du Cercle linguistique de Prague — dans le domaine linguistique. L'ouvrage fondamental de Mukařovský „La fonction, la norme et la valeur esthétiques comme faits sociaux“ (1936) a reçue de Bláha sans „Sociologická revue“.

En analysant le système sociologique de Bláha, qui est l'un des plus importants sociologues tchèques, et le structuralisme de Mukařovský l'auteur de ce travail montre que le réalisme critique suivant l'interprétation de Bláha est une „*variante tchèque*“ du structuralisme dans laquelle l'homme n'est pas uniquement un produit des conditions sociales, mais il est aussi leur co-créateur. De réalisme critique de Bláha — autrement dit le fonctionalisme fédératif — est une *sociologie de l'activité humaine*.